

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Ю. О. Божко (Харків)

УДК 811.161.2'367.625

**ОСОБЛИВОСТІ ДІЄПРИСЛІВНИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Об'єктом нашого дослідження є дієприслівник. Уважаємо, що низка питань у теорії дієприслівника все ще залишається дискусійною. Існує, наприклад, така кваліфікація: „Дієприслівник – це атрибутивна форма дієслова, у якій поєднуються значення двох частин мови: дієслова і прислівника...” [Русская грамматика 1982: 672].

Дослідники стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами й числами. Короткі активні дієприкметники могли вживатися в реченні не тільки як означення, а й включалися до складу присудка. На дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, які входили до складу присудка. „Отже, – зазначає В. Горпинич, – історичне формування дієприслівника – це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджувані слова зі статусом окремої дієслівної форми під впливом прислівника” [Горпинич 2004: 224].

Отже, дієприслівник виник у процесі розвитку мови при формуванні певної структури речення. Мета розвідки – з'ясувати, з якої частини мови і яким чином він може утворюватися.

На погляд Г. Передрій, дієприслівником є „...особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і має граматичні ознаки дієслова та прислівника: *звітуючи, вимовивши*” [Передрій 2004: 53]. Такої думки дотримується і М. Плющ. „Дієприслівник, – пише вона, – це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок)” [СУЛМ 2005: 293]. Дослідниця вважає, що дієприслівники можуть адвербіалізуватися й перетворюватися на прислівники. Такими прислівниками стають ті дієприслівники, які втрачають здатність підпорядковувати собі залежні слова.

К. Городенська стверджує, що дієприслівник уже є адвербіалізованою формою дієслова, і називає його (дієприслівник) віддієслівним прислівником. Дослідниця поділяє дієприслівники на дві групи: (1) дієприслівники з морфологічним ступенем адвербіалізації і (2) дієприслівники з семантичним ступенем адвербіалізації. „Отже, – зазначає вона, – дієприслівники – це віддієслівні прислівники двох ступенів адвербіалізації: морфологічного та семантичного. Основний тип становлять дієприслівники морфологічного ступеня адвербіалізації. Вони являють собою невідмінювані одиниці, оформлені за допомогою

специфічного словотворчого суфікса, який, замінивши закінчення адвербіалізованого в детермінантній позиції дієслова, нейтралізував майже всі морфологічні дієслівні категорії, надавши адвербіалізованому дієприслівникові морфологічної прислівникової безкатегорійності. Дієприслівники семантичного ступеня адвербіалізації не типові для сучасної української мови” [Вихованець, Городенська 2004: 324, 325]. До них належать прислівники *мовчки, пошепки, навпомацки, стоячки, сидячки, сидьма, лежма та ін.*

І. Ющук наголошує на тому, що дієприслівник „... називає другорядну дію порівняно з основною того самого предмета” [Ющук 2004: 402]. В. Горпинич подає своє визначення досліджуваної частини мови: „Дієприслівник – вербоїдна невідмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію як обставину протікання головної” [Горпинич 2004: 220]. Він зазначає, що, прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, дієприслівник означає дію, додаткову до неї. На його думку, дієприслівник може виконувати і функцію другорядного присудка, і функцію обставини [Горпинич 2004: 221]. В. Русанівський кваліфікує дієприслівник дещо по-іншому. „Дієприслівником, – пише він, – називається дієслівне утворення, що має морфологічні ознаки дієслова (суфікс основи, здатність виражати категорії виду і часу), і, пояснюючи інші дієслівні утворення, виступає в ролі другорядного присудка або обставини” [СУЛМ 1969: 419]. На його думку, якщо речення з дієприслівником можна перетворити на речення з однорідними дієслівними присудками, тоді такий дієприслівник слід уважати другорядним присудком (*Все світле й райдужне **перегоріло** в ньому, **запікаючись** кров'ю* (О. Гончар) *Все світле й райдужне **перегоріло** в ньому, **запеклося** кров'ю*). Коли ж між діями, позначуваними дієприслівником і дієслівним присудком наявна часова, умовна, допустова чи якась інша зумовленість, тоді такий дієприслівник треба кваліфікувати як обставину [СУЛМ 1969: 422].

Мовознавці стверджують, що дієприслівники в реченні можуть бути обставинами часу, способу дії, причини і т. ін. Як приклади подано такі речення: *Любив, (коли?) **їдучи на возі з луку, дивитися, (як?) **лежачи, на зоряне небо***** (О. Довженко). *Плавці мчали до берега, (як?) **захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу*** (Ю. Яновський). *Ходили між рядами (як?) **пригинаючись*** (О. Гончар). *Деякі [бійці] сіли на буреломі, деякі слухали (як?) **стоячи*** (О. Гончар).

Але ці твердження не завжди відповідають дійсності, адже дієприслівник як форма дієслова не має морфологічно вираженого часового значення, тому він не може бути обставиною, яка означає час дії. Не може дієприслівник виконувати й роль обставини, що позначає спосіб дії, оскільки він означає саму дію або стан як процес. У зв'язку з цим виникає необхідність поставити інші питання в поданих реченнях: *Любив (що роблячи?) **їдучи на возі з луку, дивитися, (в якому стані?) **лежачи, на зоряне небо***** (О. Довженко). *Плавці мчали до берега, (в якому*

стані?) *захлинаючись водою*, (що роблячи?) *пробиваючись крізь кригу* (Ю. Яновський). *Ходили між рядами* (в якому стані?) *пригинаючись* (О. Гончар). *Деякі [бійці] сіли на буреломі, деякі слухали* (в якому стані?) *стоячи* (О. Гончар). Дієприслівники *лежачи, захлинаючись* (водою), *пригинаючись, стоячи* позначають стан предметів (предмета) як процес, а не спосіб дії предметів.

Виникає запитання: „Функцію яких обставин можуть виконувати дієприслівники?” У зв’язку з цим спробуємо висвітлити механізм формування дієприслівника з позиції синхронії, застосовуючи метод лінгвістичного моделювання. Почнемо з азів. Іменник означає предмет. Прикметник означає статичну ознаку, а дієслово – динамічну ознаку предмета. Іменник (форма наз. відмінка) + дієслово (предикативна форма) утворюють граматичну основу простого речення, у якому їх називають відповідно підметом і присудком. Користуючись термінологією синтаксису, можемо сказати, що присудок (дієслово) означає динамічну ознаку предмета, позначеного підметом (іменником). А якщо динамічна ознака предмета складається з двох дій? Тоді присудок може складатися з двох дієслів і називатися складеним дієслівним присудком, напр.: *Катя любить малювати. Олександр любив дивитися на зоряне небо. Україні, її люду хочу я служити* (П. Тичина). Складовою частиною такого присудка є інфінітив, який називається суб’єктним. Суб’єктний інфінітив може функціонувати і як обставина, напр.: *Ночувати господар пішов у кошару* (О. Гончар) (*пішов* (з якою метою?) *ночувати*). Іноді динамічну ознаку предмета позначають такі дії, які не можна виразити складеним дієслівним присудком. Тоді такі дії можуть позначати однорідні дієслівні присудки, напр.: *У казані дозріває і булькає каша*. Присудок як член речення „намагається” об’єднати однорідні присудки в один присудок, що призводить до того, що в одного з однорідних присудків предикативна форма адвербіалізується з допомогою суфікса (у даному випадку *-учи*): *У казані дозріває і булькає каша*. → *У казані дозріває, булькочучи, каша* (А. Малишко). У результаті однорідний присудок стає другорядним (адвербіалізованим) або дієприслівниковим присудком. Першорядним присудком є дієслово з предикативною формою (граматичну форму дієслова-присудка кваліфікують як предикативну). Дієслівний присудок (*дозріває*) і дієприслівниковий присудок (*булькочучи*) означають різні дії одного предмета, позначеного підметом (*каша*).

По відношенню ж до дієслівного присудка дієприслівниковий є обставиною, оскільки він має адвербіалізовану форму. При адвербіалізації предикативної форми дієслова відбувається рух присудка в бік обставини й відповідно рух дієслова в бік прислівника. Дієприслівник є стійкою проміжною частиною мови, яка ще не втратила основних властивостей дієслова і вже набула деяких ознак прислівника (незмінюваність, здатність функціонувати обставиною, прилягаючи до дієслівного присудка). О. Пешковський називав дієприслівник змішаною

частиною мови, яка об'єднує в собі властивості дієслова й прислівника. В. Виноградов кваліфікував дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію, що має ознаки прислівника й дієслова. При цьому дієприслівник проходить морфологічну й синтаксичну стацію адвербіалізації, які до кінця не реалізуються. Дієприслівник – це адвербіалізована форма дієслова з дієслівним ступенем адвербіальності, яка може функціонувати обставиною, що означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком. У поданому реченні обставина *булькочучи* означає дію, яка здійснюється одночасно з дією, позначеною дієсловом-присудком *дозріває*.

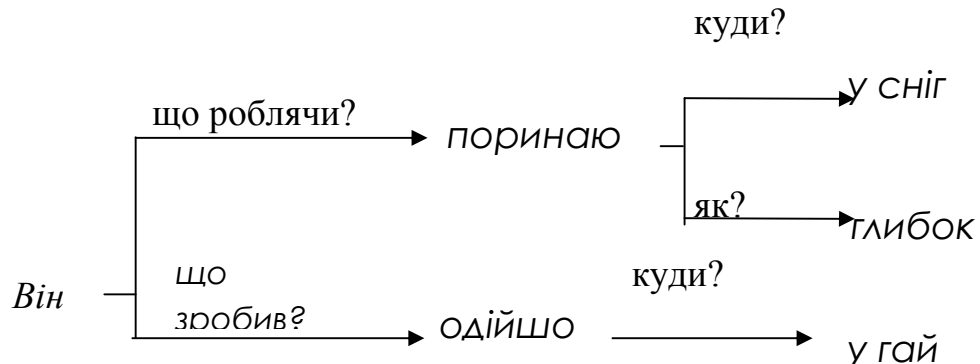
Серед обставин української мови ми не знаходимо обставини, яка означає дію або стан, що співвідносяться в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком. Певно, що така обставина є, її необхідно визнати.

Виникає запитання: „Як дія, позначена дієприслівником, може співвідноситися в часі здійснення з дією, вираженою дієсловом?” У реченні *У казані дозріває, булькочучи, каша* (А. Малишко) дії, позначені дієприслівником і дієсловом, збігаються в теперішньому часі. Дієприслівник і дієслово можуть означати дії, які збігаються в минулому часі, напр.: *Обернувшись, Черниш побачив бійця свого отряду* (О. Гончар). Іноді дієприслівник виражає дію, реалізовану в минулому часі, яка передує дії, що позначається дієсловом, напр.: *Микола, вкинувши в торбу шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою* (І. Нечуй-Левицький). *Настя, вставши удосвіта, палила в печі на обід* (М. Коцюбинський). А в реченні *Випускаючи метал, він зовсім забув про яму, залишену йому нічною зміною* (В. Собко) дієприслівник означає дію, яка відбувається після дії, вираженої дієсловом. Отже, дія, виражена дієприслівником, може збігатися в часі здійснення з дією, позначеною дієсловом, передувати їй або відбуватися після неї.

Дієприслівник може вживатися з заперечною часткою *не*, напр.: *Антін заснув, не погасивши світла* (М. Коцюбинський). Обставина *не погасивши світла* виражає не виконану дію, яку означає дієприслівник *погасивши*, що перейшла б на предмет, позначений внутрішнім прямим додатком *світла*, і яка повинна була б передувати дії, вираженої дієсловом-присудком *заснув*. У реченні *Не повіривши, Чабанчук кинувся в канцелярію* (О. Довженко) обставина *не повіривши* означає причину, наслідком якої стала дія, що позначена присудком *кинувся*. Речення з часткою *не* і дієслівною формою показового способу може виражати наказ не виконувати дію, позначену дієсловом перед дією, яку означає дієприслівник (*Не спитавши броду, не лізть у воду* (Нар. тв.).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами утворює дієприслівниковий зворот, напр.: *Він одійшов у гай, поринаючи глибоко у сніг* (М. Коцюбинський). А що являють собою залежні від дієприслівника слова? Щоб відповісти на це запитання, необхідно

дієприслівник розглянути як дієприслівниковий присудок, а залежні слова, – як його валентне оточення:

Валентне оточення дієприслівникового присудка не відрізняється від валентного оточення дієслівного присудка. Такі ж другорядні члени речення: обставини, додатки з означеннями чи без них. Другорядні члени речення, що відносяться до дієприслівникового присудка є внутрішніми другорядними членами дієприслівникового звороту, який функціонує як єдиний член речення, виступає обставиною до дієслівного присудка. Обставина *поринаючи глибоко у сніг* позначає дію, виражену дієприслівником *поринаючи*, що була здійснена за вказаними обставинами одночасно з дією, позначеною дієсловом-присудком *одійшов*. Дієприслівник *поринаючи* має форму теперішнього часу, недоконаного виду, а дієслово *одійшов* – форму минулого часу, доконаний вид.

Дієприслівники мають граматичні форми минулого й теперішнього часів. Дієприслівникові форми минулого часу творяться від дієслівних форм минулого часу з допомогою суфікса **-ши (-вши)**: *освятили і йшли* → *йшли*, *освятивши* (*Йшли дівчата, освятивши квіти* (Ліна Костенко); *ходили і підтоптали* → *підтоптали, ходивши* (*Ми вже й ноги підтоптали, ходивши до свата* (Г. Барвінок).

Дієприслівникові форми теперішнього часу творяться від дієслівних форм теперішнього часу першої дієвідміни з допомогою суфікса **-учи (-ючи)**: *пробиваються і мчать* → *пробиваючись, мчать* (*Плавці мчать до берега, пробиваючись крізь кригу*) і від дієслівних форм теперішнього часу другої дієвідміни з допомогою суфікса **-ачи (-ячи)**: *ставить, стукає* → *ставлячи, стукає* (*І вартувий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом* (Ю. Яновський). Дієприслівникові форми теперішнього часу, як і дієслова теперішнього часу, мають тільки недоконаний вид.

Дієприслівникові форми теперішнього часу можуть бути співвіднесені з дієсловами недоконаного виду минулого часу (*пробивались і мчали* → *пробиваючись, мчали*; *читав і випишував* → *читаючи, випишував*). У реченні *Сторож, несучи снідання, стукнув дверима* (Панас Мирний) дієприслівник *несучи*, маючи форму теперішнього часу, означає дію, що здійснювалася в минулому часі

(стукнув тоді, коли ніс). Подібне вживання дієприслівників засвідчене досить часто, напр.: *Гнат коло каганця лагодив шлеї, **сидячи** на триногому стільчику* (М. Коцюбинський) (сидів і лагодив). *Машина, **петляючи** гарячими задимленими вулицями, вилетіла на помережене надвечірніми тінями шосе* (М. Стельмах) (*петляла, а потім вилетіла*).

Дієприслівникові форми теперішнього часу також співвідносні з дієсловами майбутнього часу (*читатиме і випишуватиме* → *читаючи, випишуватиме*; *окрадуть і жалкуватимуть* → *окрадуть, жалкуючи*; *осудять і при цьому плакатимуть* → *плачучи, осудять*. *Не так тії вороги, Як добрії люди – І **окрадуть, жалкуючи, Плачучи, осудять*** (Т. Шевченко). Дієприслівники *жалкуючи, плачучи* мають форму теперішнього часу, а позначають дії, які будуть в майбутньому часі.

Отже, часова парадигма дієприслівника, на відміну від парадигми дієслова, складається всього з двох форм: минулого й теперішнього часів, але дієприслівникові форми теперішнього часу можуть означати дії, які відбувалися, відбуваються чи будуть відбуватися. Дієприслівник виражає дію в тому часі, у якому здійснюється дія, позначувана дієсловом-присудком. Дієприслівники не переходять у прислівники, за винятком деяких дієприслівників, які можуть виконувати функції прислівників (*лежачи* → *лежачки*, *сидячи* → *сидячки*, *стоячи* → *стоячки* та ін.).

Дієприслівник не слід називати віддієслівним прислівником. Річ у тім, що адвербіалізовані форми дієслів поділяють на дві групи: форми з дієслівним ступенем адвербіальності (мають слабкий вияв процесу адвербіалізації дієслова) і форми з прислівниковим ступенем адвербіальності. Віддієслівні прислівники проходять три стадії адвербіалізації: морфологічну, синтаксичну й семантичну – і мають прислівниковий ступінь адвербіальності. Віддієслівні прислівники, на відміну від дієприслівників, можуть функціонувати обставиною, яка означає спосіб дії, напр.: *шепотіти* → *пошепки*, *Ставши поруч з кумою, Шмид зараз почав хреститись до образів та **пошепки** молитись* (І. Нечуй-Левицький) (*почав молитись* (як?) *пошепки*); *мовчати* → *мовчки*, ***Мовчки** предки наші в полі, **Мовчки** спочивають* (П. Куліш) (*спочивають* (як?) *мовчки*).

Якщо дієприслівник входить до складу фразеологізму, який належить до розряду адвербіальних, то такий фразеологізм може функціонувати як обставина, що означає спосіб дії, оскільки його (фразеологізм) іноді можна замінити прислівником, напр.: *Робітники, інженери, вчені, академіки, майстри мистецтва і майстри плавок, забоїв, верстатів — всі працюють (як?) **не покладаючи рук*** (О. Довженко) (*не покладаючи рук* → *невтомно*).

Мовознавці зазначають, що дієприслівник, указуючи на додаткову дію, прилягає до дієслова-присудка, яке виражає основну дію. Дієслово (предикативна форма) і дієприслівник утворюють пару, в якій дієприслівник знаходиться в позиції при дієслові. Дієприслівник

фактично є придієслівником. Оскільки дієприслівник також є і дієсловом (адвербіалізованим), тому його (дієприслівник) слід називати дієпридієслівником, тобто дієприслівник необхідно перейменувати на дієпридієслівник. Заодно перейменуємо й прислівник, оскільки, очевидно, що неправильна назва однієї частини мови призвела до неправильного найменування іншої частини мови. Прислівник перейменуємо на придієслівник. Термін *прислівник* походить від латинського слова *adverbium* (*ad* – префікс **при-**, *verbium* – дієслово), що перекладається як *придієслівник*. Придієслівник може поєднуватися з різними словами, але основне завдання придієслівника як частини мови полягає в тому, щоб бути граматично при дієслові й означати ті явища навколишнього світу, які є обставинами динамічної ознаки предмета. Виступати обставиною – це первинна або основна синтаксична функція придієслівника.

Отже, спираючись на результати проведеного дослідження, доходимо таких висновків: 1) дієприслівник необхідно перейменувати на дієпридієслівник, оскільки саме остання назва відображає фактичний стан речей; 2) дієпридієслівник може утворюватися шляхом адвербіалізації предикативної форми дієслова з допомогою суфікса при формуванні оптимальної структури речення; 3) дієприслівником є адвербіалізована форма дієслова з дієслівним ступенем адвербіальності, яка може одночасно функціонувати як дієпридієслівний присудок (дієпридієслівний присудок і дієслівний присудок означають різні дії одного предмета або одних і тих же предметів, позначених підметом) і як обставина, що означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком; 4) семантичну структуру обставин української мови бажано доповнити обставиною, яка означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком.

Література

Вихованець, Городенська 2004 – Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.; **Горпинич 2004** – Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 335 с.; **Передрій 2004** – Передрій Г. Р. Рідна мова : підручник для 7 класу / Передрій Г. Р., Скуратівський Л. В., Шелехова Г. П., Остаф Я. І. – К. : Освіта, 2004. – 270 с.; **Русская грамматика 1982** – Русская грамматика. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.; **СУЛМ 1969** – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.; **СУЛМ 2005** – Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 430 с.; **Ющук 2004** – Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

Божко Ю. О. Особливості дієприслівника в сучасній українській мові

У статті досліджено особливості дієприслівника. Автор пропонує дієприслівник називати дієпридієслівником і обґрунтовує необхідність такого перейменування, подано визначення дієпридієслівника, запропоновано семантичну структуру обставин української мови доповнити обставиною, яка означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком.

Ключові слова: дієприслівник, прислівник, дієпридієслівний присудок, обставина.

Божко Ю. А. Особенности деепричастия в современном украинском языке

В статье исследуются особенности деепричастия. Автор предлагает называть деепричастие дееприглагольником и обосновывает необходимость такого переименования. Дается определение дееприглагольника. Предлагается также семантическую структуру обстоятельств украинского языка дополнить обстоятельством, которое обозначает действие или состояние, соотносительное во времени осуществления с действием глагола-сказуемого.

Ключевые слова: деепричастие, наречие, дееприглагольное сказуемое, обстоятельство.

Bozhko Ju. O. Peculiarities of verbal adverb in the Ukrainian language

The article investigates the peculiarities of verbal adverb. The author offers her definition of this part of speech. It is recommended to add to the semantic structure of adverbial modifiers in the Ukrainian language the adverbial modifier denoting the action which correlates in time to the action of the predicate verb.

Key words: verbal adverb, adverb, verbal adverb predicate, adverbial modifier.

Т. В. Брідко (Сімферополь)

УДК 811.112.2'271.1-054.72

**ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ
У МОВЛЕННІ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У
НІМЕЧЧИНІ**

У сучасному суспільстві в епоху всесвітньої інтеграції та глобалізації активізовані численні контакти між країнами, націями, мовами, які змушують науковців звертатися до вивчення питань міжкультурної комунікації, мовної взаємодії та мовної політики. Значний внесок у дослідження цих питань зробили вітчизняні (Ю. Жлуктенко, О. Петренко, С. Семчинський, О. Семенець, О. Ткаченко,